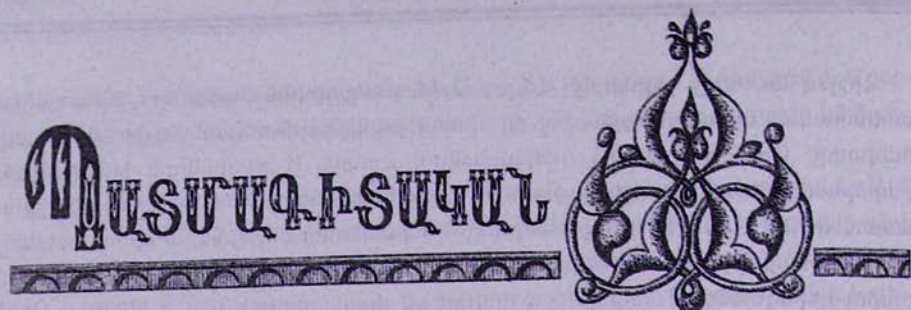

Խ. ՍԱՄՎԵԼՅԱՆ

ԱՎԵՏԻՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԸ ԵՎ ՍԵՎՐԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ

Կյանքիս ամենաերջանիկ օրն է այս: Երեսուն տարվա պայքարս, բողոքս, տառապանքս ու հույսերս պսակվեցին փառավոր հաջողությամբ:

Ա. ԱՀԱՐՈՆՅԱՆ

Սերի դաշնագիրը, իբրև պատմական իրողություն, տեղի է ունեցել 1920 թվականի օգոստոսի 10-ին: Այն, սակայն, ունեցել է նաև իր ընդարձակ ու ծավալուն նախապատմությունը, որին մենք կանդրադառնանք միայն մասնակիորեն:

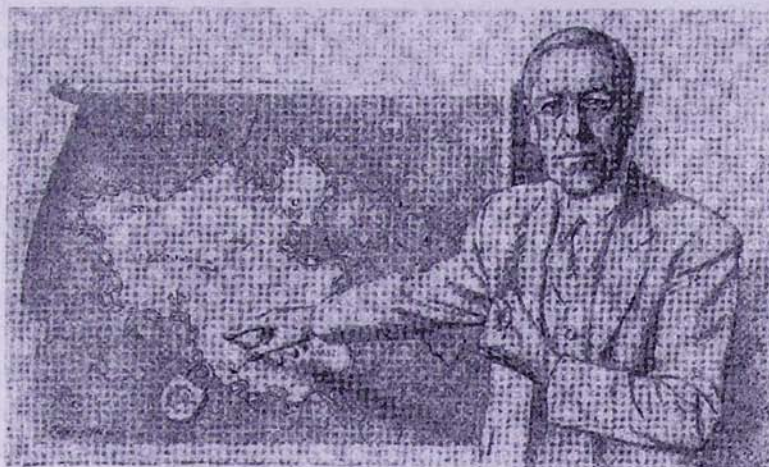
Դեռևս 1920 թվականի ապրիլին Իտալիայի Սան Ռեմո քաղաքում տեղի է ունեցում զանազան հարցերի նվիրված Անտանտի դաշնակից երկրների ներկայացուցիչների Գերագույն խորհրդի նիստը, որին մասնակցում են Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի, Ճապոնիայի, Բելգիայի ու Հունաստանի ներկայացուցիչները, ինչպես նաև Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակության նախագահ Ավետիս Ահարոնյանը և Ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբար Փաշան: Նիստին դիտորդի կարգավիճակով մասնակցում է նաև ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչ Վուդրո Վիլսոնը:

Ապրիլի 19-26-ը տևող նիստերի ընթացքում քննարկվում են նաև Հայաստանի Հանրապետության ու Թուրքիայի միջև սահմանների որոշման, Հայաստանի Հանրապետությանը ծովային ճանապարհի ելք տալու հարցերը: Որքան մեզ հայտնի է, այս նիստում Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի, Ճապոնիայի ու մյուս պե-

տությունների պատվիրակները դիվանագիտական լուծյամբ են դիմակայել հայ ժողովրդի շահերի պաշտպանությանը:

Կոնֆերանսը ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Վիլսոնին է հանձնարարում ստանձնել Հայաստանի Հանրապետության մանդատը և որպես միջնորդ հանդես գալ Հայաստանի և Թուրքիայի միջև սահմանային հարցերի ճշտման ու կարգավորման գործում: Կոնֆերանսը որոշում է էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի և Բիթլիսի վիլայեթների, ինչպես նաև դեպի ծով Հայաստանին տրվելիք ելքի հարցերը:

Կոնֆերանսի խորհուրդը հաստատում է Թուրքիայի հետ Հայաստանի Հանրապետության հաշտության պայմանագրի մախազիժը, որը պետք է դրվեր առաջիկայում կայանալիք Սևրի դաշնագրության հիմքում:

Վուդրո Վիլսոն

Այս դեպքերից չորս ամիս անց, 1920 թվականի օգոստոսի 10-ին, Փարիզի մոտ գտնվող Սեր քաղաքում ստորագրվում է բաղձալի դաշնագիրը: Այդ մույն օրը Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակության ղեկավար, Դաշնագիրը ստորագրող Ավետիս Ահարոնյանը իր օրագրի մեջ գրում է. «Կյանքիս ամենաերջանիկ օրն է այս: Երեսուն տարվա պայքարս, բողոքս, տառապանքս ու հույսերս պսակվեցին փառավոր հաջողությամբ: Թուրքական դաշնագիրը ստորագրվեց և բոլոր դաշնակից պետությունների Համաժողովն այսպիսով հռչակեց Միացյալ, Անկախ, Ազատ Հայաստան Սևրի սրահում»:

«Այսօր, ճաշից հետո, ժամը 4-ին, - ասված է օրագրի շարունակության մեջ, - օթոմոբիլով մեկնեցիք Փարիզից: Ինձ ուղեկցում էին կինս, խորհրդականներ պ.պ. Էմֆիանյանը և դոկտ. Ներուզը և երկու քարտուղարներ:

Սևրի պալատի առջև ձգվող ծառուղին երկու կողմից բռնված էր զինված պատվո պահակների երկու շարքով, որի միջով մեր կառքերն անցան մինչև հանդիսավոր մուտքը:

Առաջին հարկի ընդարձակ դահլիճը, ուր բարձրացանք, արդեն շարված էին պատվիրակների սեղաններն ու աթոռները, նրանց հետևներում տեղեր պատրաստված լուրաքանչյուր պատվիրակության քարտուղարների համար: Իմ աթոռը գտնվում էր Չեխո-սլովակների և ռումինների ներկայացուցիչների կողքին: Սեղանի վրա, առջևս, մի քարտ կար՝ «Լիազոր Հայաստանի» գրությամբ:

Ավետիս Ահարոնյան

Իմ դեմառդեմ, հակառակ պատի տակ, տեղ ուներ հումակամ պատվիրակությունը՝ գլուխ ունենալով Վենիզելոսը: Նրանից վար թուքերի տեղն էր: Ծակատի պատի տակ տեղ էին բռնել մեծ դաշնակիցները:

Հետզհետե դահլիճը լցվեց պատվիրակներով: Ժամը ուղիղ 4-ին հասավ Միլերան՝ մախագահը կոնֆերանսի: Եվ գրեթե անմիջապես հետո ներս հրավիրեցին թուրքերին վարի հարկից, ուր նրանք սպասում էին:

Կարգադրիչը ներս առաջնորդելով թուրք երեք պատվիրակներին, բարձրաձայն ասաց. «Պարոնայք լիազորմեր Օսմանյան կայսրության»:

Ամենքը ոտքի կանգնեցին: Թուրքերը ողջունեցին գլխի շարժումով և բռնեցին իրենց տեղերը:

Տիրեց ընդհանուր լռություն: Բոլոր այս ցերեմոնիան մահվան պատժի ի կատար ածումի պատկեր ուներ: Պատժվողը Թուրքիան էր:

Ընդհանուր լռության մեջ ոտքի կանգնեց Միլլըրանը և ասաց հետևյալը. «Պարոններ, կհայտարարեմ, որ Դաշնագիրը, զոր պիտի ստորագրենք հիմա, իր ամբողջությամբ ճիշտ կերպով համաձայն է բնագրին»:

Ապա հրավիրեց թուրքերին ստորագրել առաջինը:

Տեղից բարձրացավ Հագի փաշան, նախագահը, և հաստատ վճռական քայլերով առաջացավ դեպի կենտրոնի սեղանը, ուր դրված էր Դաշնագիրը, առավ իրեն մեկնած գրիչը և ջլուտ շարժումով, արագությամբ ստորագրեց ցույց տված տեղը: Նրան հետևեցին իր երկու ընկերակիցները՝ Րիզե Թեֆվիկ բեյը և Րեշտի բեյը: Վերջինի դեմքը ջղաձգաբար շարժվում էր, թեև նա աշխատում էր առհարկի անհույզ երևալ, իսկ Րիզե Թեֆվիկը ծնունդ էր ջղայնորեն շարժում:

Ստորագրեցին թուրքերը և շտապով գրավեցին իրենց տեղերը:

Այնուհետև հերթով եկան ստորագրելու Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի, Ըսպոնիայի ներկայացուցիչները:

Երբ հերթը հասավ փոքր դաշնակիցներին, այբուբենական կարգով Հայաստանը լիմելով առաջինը, ինձ հրավիրեցին ստորագրել: Ես ստորագրեցի երեք փաստաթուղթ՝ 1) Բուն թուրքական դաշնագիրը, 2) Փոքրամասնությունների ստատուսը Հայաստանի և մեծ պետությունների մեջ կայացած և 3) Արձանագրություն այն մասին, թե Յուզո-սլավները և Հեջջազը բացակա են և կարող են ստորագրել:

Երբ վերջացավ ստորագրությունը, և բազմությունը վեր կացավ, Վենիզելունսն առաջինը վազեց դեպի ինձ, ձեռքս բռնեց երկու ձեռքով և գրեթե բացազանչեց հուզված. «Ծնորհավորություններս, իմ սիրելի նախագահ. Ջեզնից հետո, ես եմ Հայաստանի համար ամենաերջանիկ անձը»: Այսքանով ավարտվում է Սրի դաշնագրի վերաբերյալ Ավետիս Ահարոնյանի օրագրի մեջ եղած գրառումը¹:

Դաշնագրի ստորագրումից մեկ օր անց, օգոստոսի 11-ին, Հունաստանի ներկայացուցիչ Վենիզելունսը տեսակցում է Ա. Ահարոնյանի հետ. «Խույս տալու համար Պոնտոսի հույների հակամարտությունից», Վենիզելունսը Ահարոնյանին խնդրում է «հրաժարվել Տրապիզոնից» և դեպի ծով ելք ունենալու համար ընտրել մի այլ նավահանգիստ: Ահարոնյանը տալիս է իր համաձայնությունը: Վենիզելունսը բավականությամբ ու երախտագիտությամբ թողնում է Ահարոնյանի ձեռքը: «Ծնորհակալ

¹ Նույն թվականի օգոստոսի 19-ին այս նույն օրագրության շարադրանքը թերևս որոշ փոփոխություններով, Ա. Ահարոնյանը իբրև նամակ-զեկուցագիր ուղարկում է Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործոց նախարարին:

եմ,- ասում է նա,- Դուք ձեր այդ որոշումով ինձ մեծ հոգսից ազատեցիք»: Այնուհետև Ահարոնյանը հարցով դիմում է նրան. «Հումաստանի որպիսի՞ օգնության վրա կարող եմք հուսալ մեր թուրքահայ գավառները գրավելու պահին»: Վերջինս նրան պատասխանում է. «Այնքան ժամանակ, որ թուրքերը չեն դատարկի Հայաստանը և չեն քաշվի Վիլսոնի՝ ձեզ հատկացրած հողերից, որը Դաշնագրի տրամադրությամբ դուրս մեկնեք բռնած ենք: Այս հայտարարություն,- ասում է Վեհիգելտը,- պաշտոնական է, և Դուք ամեն առիթով, ուր պատշաճ է և օգտակար կնկատեք, կարող եք ձեզ ծառայեցնել Դաշնակից կառավարությունների հետ զրուցելիս»:

Այդ օրերին ամբողջ հայությունը ցնծության մեջ էր: Իրականանում էին ժողովրդի դարերով կուտակում ունեցող իղձն ու բաղձանքը: Օգոստոսի 15-ի կիրակի օրը Փարիզի Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցում կատարվում է մեծ ու հանդիսավոր, գոհաբանական մաղթանք:

Նույն օրը պատվիրակության մասնաշեղքում տեղի է ունենում հանդիսավոր ընդունելություն այդ աննախադեպ համագլխից ցնծության առիթով, կարդացվում են բանախոսություններ, կատարվում են երգեր և արտասանվում են բանաստեղծություններ:

Դաշնագրի ստորագրման գործընթացի հետ կապված է մի նշանակալից իրողություն ևս, որը չցանկանալով շրջանցել՝ մեջ ենք բերում ամբողջությամբ: Նույն թվականի սեպտեմբերի 1-ին Ամերիկայի դեսպանատան հրավերով Ա. Ահարոնյանը այցելում է դեսպանատան աշխատակիցներին. «... Վիլսոնը,- ասում է նրան դեսպանը,- շատ լուրջ զբաղված է այս (Ձեր) խնդրով, և կարող եք վստահ լինել, որ մեր իղձերին և հույսերին համապատասխան սահմաններ կունենաք... Կարող եք վստահ լինել,- շարունակում է դեսպանը,- որ նախագահը լիովին իրազեկ է Հայաստանի ու հայերի կացության, և նա ամեն ինչ պիտի անի փութացնելու հարցի լուծումը»:

Պայմանագիրը, ինչպես վերը նշեցինք, ստորագրվել էր պատերազմում հաղթանակած տերությունների՝ Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի, Ճապոնիայի, Հունաստանի, Բելգիայի ու պարսություն կրած Թուրքիայի Սուլթանական կառավարության միջև:

Պայմանագիրը բաղկացած էր 13 մասից և ուներ 433 հոդված, ըստ որի Թուրքիան պետք է հրաժարվեր Արաբական թերակղզուց և Հյուսիսային Աֆրիկայի նկատմամբ ունեցած հավակնություններից: Պաղեստինը և Իրաքը պետք է տրվեին Մեծ Բրիտանիային, իսկ Սիրիան ու Լիբանանը՝ Ֆրանսիային: Ժամաչվում էր Անգլիայի պրոտեկտորատը Եգիպտոսի և անեքսիան Կիպրոսի նկատմամբ: Իտալիային էին անցնում Դոդեկանեզի կղզիները, Հունաստանին տրվում էր Արևելյան Թրակիան, Ադրիանապոլիսի հետ Գալլիպոլի թերակղզին և Իզմիրը: Ապառազմականացվում էր մեղուցների գոտին, որը դրվում էր միջազգային հանձնաժողովի հսկողության տակ:

Ամտամտի տերությունները իրավունք էին վերապահում միջամտել Թուրքիայի ներքին գործերին՝ պարտված Թուրքիային թույլատրվում էր պահելու 50 հազարանոց բանակ, որի 35 հազարը պետք է ունենար ոստիկանի կարգավիճակ:

Այս հարկադրանքով պետք է իրականացվեր արաբներին, քրդերին, հայերին և մյուս գերված ժողովուրդներին իրենց ինքնուրույնությունն ապահովելու և անկախ պետականություն ունենալու հարցը:

Այս ամենից զատ դաշնագրի շարունակության մեջ կարևոր տեղ էր հատկացված պարտված Թուրքիայի կողմից Հայաստանի Հանրապետությանը տրված արտոնությունների շարադրանքին, որի մասին ընդհանուր գծերով վերը անդրադարձանք, Ահարոնյանի օրագրության առիթով: Իբրև լրացում անհրաժեշտ ենք համարում ավելացնել, որ Սևրի դաշնագրության մեջ Հայաստանի Հանրապետությանը տեղ է հատկացված վեցերորդ բաժնում, որտեղ ներառված են № № 88-93 հոդվածները, որոնք մեջ ենք բերում ամբողջությամբ:

Հոդված 88. Թուրքիան հայտարարում է, որ ինքը ճանաչում է Հայաստանը, ինչպես այդ արել են արդեն դաշնակից պետությունները, որպես ազատ և անկախ պետություն:

Հոդված 89. Թուրքիան և Հայաստանը, այլև ուրիշ բարձր դաշնադիր կողմերը, համաձայնվում են Ամերիկ. Միաց. Նահանգների մայրաքաղաք Վաշինգտոնում, Սրապիզոնի, Վանի և Բիթլիսի վիլայեթներում և ընդունել նրա վճիռը, այլև բոլոր այն միջոցները, որ կարող է նա հրահանգել Հայաստանի՝ դեպի ծով ելք ունենալու և հիշյալ սահմանին կից գտնվող օսմանյան որևէ հողի զինաթափման մասին:

Հոդված 90. Այն պարագայում, երբ սահմանի որոշումը 89-րդ հոդվածի հիման վրա ունենա այն հետևանքը, որ Հայաստանին հանձնվի հիշյալ մահաճգների հողի ամբողջությունը կամ մեկ մասը, Թուրքիան անհապաղ հայտարարում է, որ ինքը հրաժարվում է վճռի օրից սկսած բոլոր իրավունքներից ու իրավահիմունքներից հանձնված հողի վրա: Սույն դաշնագրի այն կետերը, որոնք կիրառելի են Թուրքիայից անջատված հողերի վերաբերմամբ, այս վայրկյանից պիտի կիրարկվեն և այն հողի վերաբերմամբ:

Թուրքիայի ելևմտական պարտավորությունների այն բաժինն ու բնույթը, որ կրելու է Հայաստանը, ինչպես նաև բաժինն ու բնույթը այն իրավունքների, որոնց վրա կարող է հենվել նա՝ իր գերիշխանության տակ տրված հողի կապակցությամբ, տնօրինվելու են համաձայն սույն դաշնագրի 8-րդ մաս հոդ. 241-244-ի (ելևմտական դրություններ):

Հետագա համաձայնությունները կկարգավորվեն, եթե այդ անհրաժեշտ լինի, բոլոր այն հարցերը, որոնք կարգավորված չեն լինի սույն դաշնագրով, և որոնք կարող կլինեն առաջ զալ հիշյալ հողամասի հանձնումով:

Հոդված 91. Եթե 89 հոդվածի մեջ ցույց տրված հոդի մեկ մասը հանձնվի Հայաստանին, այն ժամանակ սահմանագծող հանձնաժողովը, որի կազմը կորոշվի հետագայում, կկազմվի հընթացս երեք ամսվա հիշյալ հոդվածում նախատեսված վճռից հետո՝ նպատակ ունենալով տեղն ու տեղը գծել սահմանը Հայաստանի և Թուրքիայի միջև, որպիսին հայտնի կլինի համաձայն հիշյալ վճռի:

Հոդված 92. Հայաստանի սահմանները Ադրբեջանի և Վրաստանի հետ համապատասխան կերպով կորոշվեն շահագրգռված պետությունների ընդհանուր համաձայնությամբ:

Եթե այս կամ այն դեպքում, երբ արդեն 80-րդ հոդվածում հախատեսված վճիռը տրված լինի, շահագրգռված պետությունները չկարողանան հասնել ընդհանուր համաձայնությամբ, իրենց սահմանների որոշման, վերջինս կորոշվի գլխավոր դաշնակից պետությունների կողմից, որոնք միաժամանակ պետք է հոգ տանեն անցկացնելու այն տեղում:

Հոդված 93. Հայաստանն ընդունում է, համաձայնվելով մտցնել դաշնագրի մեջ գլխավոր դաշնակից պետությունների հետ՝ այն որոշումները, որ այդ պետություններն անհրաժեշտ կգտնեն պաշտպանելու համար Հայաստանում շահերը այն բնակիչների, որոնք մեծամասնությունից տարբերվում են ցեղով, լեզվով կամ կրոնով:

Հայաստանը համաձայնվում է հավասարապես մտցնել դաշնագրի մեջ գլխավոր դաշնակից պետությունների հետ այն որոշումները, որ այդ պետությունները անհրաժեշտ կգտնեն՝ պաշտպանելու համար տրանզիտի ազատությունը և արդար իրավակարգը ուրիշ ազգերի առևտրի համար:

*
* *
*

Արաբական երկրները, թրթափելով Թուրքիայի գաղութային լուծը և դառնալով Անգլիայի ու Ֆրանսիայի մանդատային տարածքներ, հետագայում ձեռք են բերում իրենց անկախությունը, մինչդեռ Արևմտյան Հայաստանը, Կիլիկիան ու Քուրդիստանը բռնության շնորհիվ մնալով Թուրքիայի կազմում, իրենց վրա կրեցին ու մահ կրում են (քրդերը) Թուրքիայի կառավարության ծրագրած ցեղասպանության կորուստաբեր հետևանքները:

Սերի դաշնագրի ստորագրումից մի քանի շաբաթ անց, սեպտեմբերին, օգտվելով Ամտանոսի տեղությունների միջև շահերի բախման հետևանքով առաջ եկած խորը հակասություններից, ինչպես մահ ձեռքում ունենալով գաղտնի դաշնագիր, օժտված համապատասխան երաշխիքներով՝ և հարձակումը խրախուսող ու հովանավորող խոստումներով, Թուրքիան կառավարող Քեամալ Աթաթուրքը, առ ոչինչ դարձնելով Սերի դաշնագիրը, սանձազերծում է մի նոր պատերազմ:

Քեմալական հրոսակախմբերը կարճ ժամանակամիջոցում գրավելով Սարիղամիշը, Ղարսը, մտնում են Ալեքսանդրապոլ...

Սևրի դաշնագրից 113 օր անց, դեկտեմբերի 2-ին, թուրք նվաճողները Հայաստանի Հանրապետությանը հարկադրում են ստորագրել Ալեքսանդրապոլի նվաստացուցիչ պայմանագիրը, որի հետևանքով առ ոչինչ է դառնում և թղթի վրա անհատույց են մնում թե՛ Սևրում ստորագրված բաղձալի պայմանագիրը, թե՛ հայ ժողովրդի կրած տառապանքները, թե՛ արյան կանչը, թե՛ բնաջնջման պատմությունը, և թե՛ Ավետիս Ահարոնյանի 30-ամյա մաքառումները:

Քեմալի սանձազերծած պատերազմը և կնքած Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը իրողություն էին դարձնում այն ամենը, ինչը հետագա տարիների ընթացքում պետք է, հետին թվով, արծարծվեին ու վավերացվեին Լոզանում և այլուր: Այդ պայմանագրով փաստորեն վավերացվում և անիմաստ էր դառնում հետագայում ձեռնարկված բոլոր տեսակի միջոցառումները:

Ինչ վերաբերում է Վիլսոնի ստանձնած պարտավորություններին, ապա հետադարձ մոտեցումը թույլ է տալիս ասելու, որ նա ունեցել է հեռուն գնացող ծրագրեր, որոնք հակադիր լինելով Մեծ Բրիտանիայի ու Ֆրանսիայի շահերին, չէին կարող իրականացվել: Վիլսոնի հեռուն գնացող շահերը թեև չեն վավերացվել կոնգրեսի կողմից, սակայն հետագայում ևս չեն մոռացվել ԱՄՆ-ը ղեկավարողների ծրագրերում:

